

О. В. ПАВЛІЧЕНКО. ЮРИДИЧНА ПРЕЗУМПЦІЯ, ЮРИДИЧНА ПРЕЮДИЦІЯ ТА ЮРИДИЧНА ФІКЦІЯ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЬЯТЬ

На основі порівняльного аналізу розкриваються загальні риси і відмінності таких юридичних категорій, як юридична презумпція, юридична преюдиція і юридична фікція

Ключові слова: юридична категорія, юридична презумпція, юридична преюдиція, юридична фікція.

На основе сравнительного анализа раскрываются общие черты и отличия таких юридических категорий, как юридическая презумпция, юридическая преюдиция и юридическая фикция.

Ключевые слова: юридическая категория, юридическая презумпция, юридическая преюдиция, юридическая фикция.

General characteristics and distinctions of such legal categories as legal presumption, legal prejudice and legal fiction are exposed in the article on the basis of comparative analysis.

Key words: legal category, legal presumption, legal prejudice, legal fiction.

Розбудова правової держави наполегливо вимагає створення належного наукового підґрунтя для покращення різних сегментів юридичної практики. У цьому контексті не останнє місце займає розроблення фундаментальних категорій, якими оперує загальна теорія держави та права, а в подальшому трансформує та передає іншим галузевим наукам. До такої категорії слід віднести правову презумпцію як категорію, що має виняткове значення як для загальнотеоретичної науки, так і для галузевих наукових напрацювань, а також повсякденної юридичної практики.

При проведенні дослідження правової презумпції з точки зору науки загальної теорії держави та права варто особливу увагу спрямувати на виявлення її юридичних властивостей, особливостей та відмінних рис. Для виявлення останніх необхідно порівняти досліджуване явище з тими явищами, котрі мають певні схожі особливості. Йдеться про порівняння юридичної презумпції з юридичною преюдицією та юридичною фікцією.

Актуальність наведеного дослідження зумовлена не розробленістю належним чином у загальнотеоретичній літературі цього питання. Крім цього, наведені правові категорії мають винятково важливе значення для право застосовної практики, у зв'язку з цим, правильне та адекватне їх розуміння є запорукою чіткого застосування норм права, а відповідно досягнення позитивного результату у практичній площині. З огляду на те, що наведені правові категорії фіксуються у відповідних нормах права – норми-презумпції, норми-преюдиції та норми-фікції, то розроблення наведених питань буде сприяти покращенні класифікації правових норм. У цьому контексті С.П. Погребняк, наприклад, виділяє норми-презумпції. Під якими він розуміє норми, які закріплюють припущення щодо існування або відсутності певних юридичних фактів. Наприклад, Цивільного кодексу України встановлює презумпцію добросовісності та розумності поведінки особи, презумпцію винності особи, яка завдала шкоди, або презумпцію недостовірності негативної інформації, поширеної про особу.

Норми-преюдиції – це норми, що виключають будь-яке оспорювання існування вже доведеного юридичного факту, який дістав оцінку і закріплення в юридичному акті, що набрав чинності. Наприклад, згідно зі статтею 61 Цивільного процесуального кодексу України обставини, встановлені судовим рішенням у цивільній, господарській або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказується при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини. Норми-фікції – це норми, які для цілей правового регулювання визнають існуючими ті юридичні факти, що відсутні в реальному житті, і навпаки. Так, відповідно до статті 46 Цивільного кодексу України фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це¹.

Отже, наведені категорії відіграють значну роль у різних сегментах юридичної теорії та практики. Також варто брати до уваги й ту обставину, що з моменту проголошення незалежності, України взяла курс на розбудову правової держави, яка вимагає гідного та захищеного статусу особи. Без різних видів юридичної презумпції досягти такого результату неможливо. У зв'язку з цим, у правовій materії з'явилися нові фундаментальні, але недосліджені юридичні презумпції, належне застосування яких є вельми важливим та необхідним. Наприклад, для недопущення або мінімізації репресивного свавілля правоохоронних органів слугує презумпція невинуватості, що вперше була чітко зафіксована у статті 63 Основного Закону України: Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. При цьому також установлюється, що ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину, а також обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

Таким чином, указана правова презумпція, що має місце як у конституційному, так й у кримінально-процесуальному праві є важливим елементом, що створює умови для гарантованого існування людини у державі, належної взаємодії з правоохоронними органами.

З огляду на юридичну природу, соціальне призначення та походження, юридична презумпція, юридична преюдиція та юридична фікція мають певні спільні ознаки, доволі схожу юридичну природу, але між ними має місце і відмінності. Разом із тим, варто констатувати, що у наукових колах із приводу цих питань існують діаметрально протилежні підходи та позиції. Так, наприклад, В.М. Горшенев² фактично ототожнює ці юридичні явища, у той час, як Л. Душакова³ розмежує їх та наводить певні розмежувальні риси, які свідчать про їх відмінності.

При аналізі співвідношення наведених ознак варто передусім звернути увагу на те, що всі вони використовуються як засоби законодавчої техніки й таким чином, знаходять у подальшому свою матеріалізацію майже в усіх галузях права (конституційне, цивільне, кримінальне, господарське тощо). За їх допомогою законодавець установлює специфічні правила поведінки для всіх учасників тих чи інших правовідносин.

Крім цього, саме вони встановлюють ті чи інші правові обставини, що мають винятково важливе юридичне значення та можуть, у свою чергу, породжувати виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Варто також зазначити, що спільним передусім між юридичною презумпцією та юридичною фікцією є слово

«припущення», яке є характерним для двох наведених ознак. Наприклад, припущення щодо суб'єкта, що він є винним, психічно здоровим, добросовісним, померлим тощо. Що стосується юридичної преюдиції, то таку ознаку можна застосувати до неї лише умовно, оскільки у цьому контексті йдеться не стільки про припущення, скільки про вже доведений в установленому законом порядку юридичний факт.

Разом із тим, окремої уваги заслуговують ознаки, що дозволяють розмежувати аналізовані правові явища.

У загальному розумінні під юридичною преюдицією слід розуміти обов'язковість для всіх судів, що розглядають справу, фактів раніше встановлених судовим рішенням, що набуло чинності по іншій справі та ці факти суди повинні брати до уваги без ужиття будь-яких заходів перевірки.

У свою чергу, під юридичною презумпцією можна розуміти припущення про те, що факт уже існує. При цьому такий стан речей залишається доти доки не буде в установленому порядку доведено протилежне. Наприклад, існують такі презумпції: презумпція невинуватості, презумпція вини, презумпція добросовісності, презумпція авторства, презумпція психічного здоров'я тощо.

Отже, все це свідчить про те, що сферою застосування презумпції є майже всі галузі права, а сфера застосування преюдиції обмежується декількома галузями права, передусім процесуальними. З наведеного випливає висновок про те, що різниця між наведеними категоріями полягає у сфері застосування.

У контексті наведеного порівняння слід зазначити, що сфера застосування юридичних фікцій є доволі широкою, проте з часом в умовах розвитку законодавчої техніки більш широко узагальнювати нормативний матеріал, значення фікцій поступово зменшується, сфера їх застосування звужується.

Що стосується лексичного розуміння слова «фікція», то у цьому контексті під цим терміном розуміють: вигадку, вимисел, неіснуюче; юридична фікція – юридичний прийом, який полягає в тому, що реальність зводиться до формули, яка їй не відповідає, щоб у майбутньому з цієї формули зробити певні юридичні висновки; встановлене законом положення, що суперечить реальності⁴.

Досліджуючи питання фікцій у праві, Л. Душакова вказує на гносеологічні відмінності між презумпціями та фікціями. Вона вважає що, презумпції – це узагальнення практичної, емпіричної діяльності, які можна розглядати як нове знання, синтез досвіду⁵.

Ми вважаємо, що наступним критерієм, за допомогою якого можна розмежувати аналізовані правові явища виступає критерій *за особливостями процесу пізнання*. Юридична преюдиція безпосередньо не пов'язана з пізнавальним процесом, у той час, як юридична презумпція виступає як повноцінний пізнавальний процес, що створює нові знання або розширює сферу людського знання про ті чи інші явища. Юридична фікція передбачає спрощений пізнавальний процес, який передбачає значно менше інтелектуальних зусиль для отримання нових знань про ті чи інші юридично значущі явища.

За соціальною спрямованістю. Різниця між юридичною фікцією та юридичною презумпцією полягає також у тому, що презумпція на відміну від фікції є припущенням не свавільним, а таким, що базується на реальному життєвому досвіді, ураховуючи при цьому багатий досвід правозастосовної практики. Так, наприклад, презумпція невинуватості, що закріплена у статті 62 Конституції України⁶ базується на досвіді незаконної діяльності правоохоронних органів

радянського часу, що визнавали особу винною автоматично, без будь-яких доказів. У зв'язку з розумінням цього та з метою недопущення такого стану практичного застосування каральних санкцій в умовах сьогодення й набула широкого розповсюдження така презумпція та стала важливим й невід'ємним атрибутом правової держави.

На відміну від наведених категорій, юридична преюдиція базується на інших постулатах. По-перше, її соціальна сутність полягає у тому, що вона спирається на авторитет судової влади та рішень, що ухвалюються останньою. У разі, якщо судові рішення набуло чинності воно має загальнообов'язкове значення та підлягає безумовному застосуванню. Для збільшення авторитету таких рішень державою уживаються різноманітні заходи: підвищуються різноманітні гарантії для неупередженого ухвалення суддями таких рішень, установлення кримінальної відповідальності за їх невиконання тощо. По-друге, юридичні преюдиції базуються на прагненні держави до створення умов щодо процесуальної економії. По-третє, соціальна сутність юридичної презумпції передбачає те, що немає сенсу доводити вже доведене.

За можливістю нівелювання припущення. За цим критерієм, різниця у цих категоріях полягає в тому, що, наприклад, юридична преюдиція передбачає те, що юридичний факт уже є доведеним, у той час, коли юридична презумпція та фікція передбачають лише те, що існує припущення, яке при наявності доведення тих чи інших юридичних фактів є можливість нівелювати. Так, наприклад, особа вважається невинуватою у вчиненні злочину, але якщо органи досудового слідства належним чином розслідують кримінальну справу, передадуть її до суду, а суд постановить законний вирок, який набуде чинності, то особа вже не буде невинуватою, оскільки її провина вже буде доведена. Або фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це, але якщо така особа з'явиться, або будуть отримані відомості про місце її перебування, суд за місцем перебування такої особи або суд, котрий постановив рішення про оголошення особи померлою за заявою такої особи, або заявою іншої зацікавленої особи скасовує рішення суду про оголошення особи померлою.

Таким чином, при наявності настання тих чи інших юридичних фактів юридична фікція та юридична презумпція можуть втратити стосовно певного випадку юридичне значення, у той час, як юридична преюдиція буде існувати у будь-якому разі.

Крім цього, за основу розмежування аналізованих трьох юридичних категорій слід покласти *ступінь ймовірності*. Так, юридична преюдиція характеризується абсолютною та беззаперечною ймовірністю. Відповідно до статті 61 Цивільного процесуального кодексу України обставини, встановлені судовим рішенням у цивільній, господарській або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказується при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини. Отже, законом судовому рішення, що набуло чинності надається абсолютний авторитет та незаперечне значення, а це свідчить про абсолютну ймовірність.

У свою чергу, юридична презумпція характеризується доволі високою ступінною ймовірністю. Це підтверджується тим, що для нівелювання такої ймовірності зацікавленим суб'єктам необхідно вжити суттєвих заходів. Наприклад, розслідувати кримінальну справу, передати її до суду та довести її перед судом, з тим щоб останній виніс законне рішення, яке вступило в законну силу (презумпція неви-

нуватості). Або провести судово-психіатричну експертизу, якою буде встановлено розлад психічного здоров'я особи (презумпція психічного здоров'я особи).

Що стосується юридичної фікції, то ступень ймовірності є мінімальним. Так, відповідно до частини 1 статті 46 Цивільного кодексу України⁷, фізична особа може бути об'явлена судом померлою, якщо за місцем її постійного мешкання відсутні відомості про місце її перебування протягом трьох років. По-перше, особа могла нікому не повідомляючи, убути в іншу місцевість на тривалий час. Тобто, юридично вона визнана померлою, а фактично – жива. По-друге, для того, щоб нівелювати таку юридичну фікцію відповідно до закону необхідно всього два юридичних факти. Відповідно до частини 1 статті 48 Цивільного кодексу України для того, щоб суд скасував рішення при визнанні особи померлою, необхідно, щоб така фізична особа з'явилась або були отримані відомості про місце її перебування, а також необхідна заява такої особи, або заява іншої зацікавленої особи. У цьому контексті В. Камінська аналізуючи юридичну фікцію та юридичну презумпцію на предмет відмінних ознак, прямо зазначає, що юридичною фікцією є завідомо неправдиве положення, прийняте за істину, а юридична презумпція випливає з високого ступеня ймовірності істинності, будучи припущенням істини. Презумпцію створює розум, а фікцію – уява, – констатує авторка⁸.

За складністю та необхідністю доведення. У цьому контексті необхідно констатувати, що різниця між юридичною презумпцією, юридичною преюдицією та юридичною фікцією полягає у необхідності доведення фактів для її спростування. Так, закон не передбачає можливості, а й відповідно, необхідності доведення неістинності юридичної преюдиції. Вона є вже доведеною в іншому рішенні суду. Відповідно, які б докази не наводились би щодо спростування юридичної преюдиції всі вони будуть мати характер недопустимих доказів, а отже юридично нікчемних. Отже, доводити юридичну преюдицію не потрібно.

Для доведення юридичної фікції особливих зусиль не потрібно. Це передусім пов'язано з попереднім критерієм – ступінню ймовірності. З огляду на дуже низький рівень ймовірності, доводити протилежне доволі просто.

Абсолютно інша річ – юридична презумпція. Більш високий ступінь ймовірності, як було наведено вище, впливає на те, що процес доведення протилежного є більш складним, регламентованим та багатограним. Наприклад, складним є процес проведення різноманітних експертиз, досудового слідства, судового розгляду.

За часом доведення ці правові категорії теж різняться. У юридичній преюдиції доведення передусім застосовуванню самої преюдиції. Що стосується юридичної презумпції та юридичної фікції, то процес доведення відбувається після застосування норм права, що, відповідно, закріплюють юридичну презумпцію та юридичну фікцію.

Таким чином, на підставі наведеного вище можна зробити висновок, що належне наукове розроблення категорії «юридична презумпція» є важливою передумовою розбудови на теренах України правової держави. Для більш змістовного її дослідження названу правову категорію варто порівняти з близькими за соціальним призначенням, походженням та юридичною природою правовими категоріями, такими як юридична преюдиція та юридична фікція. Наведені правові категорії є спорідненими за допомогою цілої низки ознак, у зв'язку з чим, всі вони використовуються як прийоми нормотворчої техніки, для покращення правового регулювання різних сегментів правової дійсності.

Разом із тим, незважаючи на їх певну єдність, вони різняться за цілою низкою ознак. Проведене дослідження дало змогу встановити такі критерії, за допомогою яких можна відмежовувати юридичну презумпцію, юридичну преюдицію та юридичну фікцію: за сферою застосування, за особливостями процесу пізнання, за соціальною спрямованістю, за можливістю нівелювання припущення, за ступінню ймовірності, за складністю та необхідністю доведення, за часом доведення. Отже, наявність всіх цих критеріїв дозволяє стверджувати, що незважаючи на повну спорідненість, юридична презумпція, юридична преюдиція та юридична фікція все ж залишаються різними правовими категоріями. Проте найголовнішим у контексті нашого дослідження є те, що ці критерії дають більш чітку уяву щодо юридичної природи правової презумпції.

1. *Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів* / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – С. 243-344. 2. *Горишенев В.М.* Нетипичные нормативные предписания в праве // Советское государство и право. – 1978. – № 3. – С. 117. 3. *Душакова Л.А.* Правовые фикции: Дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов на Дону, 2004. – С. 31. 4. *Словарь иностранных слов* / Под ред. С.М. Локшиной, Ф.Н. Петрова, Л.С. Шаумяпа. – М.: 1964. – С. 681-682. 5. *Душакова Л.А.* Цит. работа. – С. 44. 6. *Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року* // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. 7. *Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р.* // ВВР України – 2003. – № 40. – Ст. 356. 8. *Каминская В.И.* Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе. – М.; Л., 1948. – С. 44.